

Марина ДЕМЕДЮК

ЕТНОКУЛЬТУРНА СПЕЦИФІКА ТВАРИННИХ ОБРАЗІВ В УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ КАЗКАХ

Окреслено етнокультурну специфіку тваринних образів в українській народній казці. З'ясовано, що продуктивними у казках про тварин є не лише представники місцевої фауни, але й екзотичні ссавці. Доведено, що національна своєрідність проявляється як на рівні побутових деталей, так і через зміну мотивації вчинків зооперсонажів.

Ключові слова: народна казка, зоообраз, чудесний помічник, етнокультурна специфіка.

© М. ДЕМЕДЮК, 2015

ISSN 1028-5091. Народознавчі зошити. № 3 (123), 2015

Тварини становлять окрему групу персонажів української народної казки. Поряд із образами казок про тварин, що наділені людськими моральними якостями, діють за власними звіриними правилами, маємо зоообрази чарівних казок з чітко вираженими функціями чудесних помічників. Різноманіття вказаних персонажів вимагає прискіпливого вивчення насамперед з огляду на питання одомашнення міжнародних сюжетів тваринного епосу, що відбувається як на рівні переосмислення окремих деталей оповіді, так і спричиняє видозміну самого казкового героя. До етнокультурних особливостей українських казок про тварин доцільно віднести і їх регіональну географію. Осередком більшості сюжетів є західноукраїнські землі: Опілля, Західне Поділля та Закарпаття. Так, унікальне видання В. Гнатюка «Українські народні байки (звіриний епос)» містить близько 70 сюжетних типів казок про тварин, які не мають відповідників у слов'янському фольклорі, хоча окремі з них знаходять у західноєвропейській та індійській традиціях [19, с. 216].

Образи тварин у народній казці почали цікавити вчених з початку XIX ст., отримавши комплексний аналіз лише в другій половині XX ст. (праці Л. Колмачевського [11], І. Крука [13], А. Гури [5] та ін.). Так, до особливостей українських казок про тварин І. Крук відносить локальний характер побутування багатьох текстів з об'єктивно-логічною послідовністю розвитку сюжету [13, с. 156]. В українській фольклористиці до вивчення казкових зоообразів зверталися як корифеї (М. Сумцов [17], В. Гнатюк [19]), так і сучасні дослідники (Л. Дунаєвська [7], С. Карпенко [10], О. Левчук [14]). Однак акцент в першу чергу робився на міфологічному наповненні образів, їхньому зв'язку з давніми ритуальними практиками і віруваннями. Метою пропонованої статті є простеження національного характеру тваринних персонажів, спорідненості зоообразів народної казки з аналогічними в інших пісенних та прозових жанрах.

Традиційні образи звірів у казках репрезентують як типові уявлення українців про представників фауни, так і є виразниками узагальнених моральних рис, активніше розроблених у народній та літературній байці. До найпопулярніших належать представники місцевої фауни: вовк, ведмідь, лисиця, кінь, віл, кіт та собака. В окремих текстах наявні екзотичні представники: слон, лев, жираф та ін. Прикметним є те, що домашні тварини за рідкісними винятками (коза-дереза) виступають носіями позитивних рис.

Хоча зообрази у казках слов'ян мають відносно сталі семантичне наповнення, навіть у цій групі персонажів можна виокремити риси, що виражають національну специфіку.

Образ коня найявний у всіх жанрах і родах української усної словесності. У героїчному епосі, ліричній поезії він стає, за висловом О. Левчук, виразником національного символічного значення [14, с. 390]. Водночас цей персонаж — один із найбільш міфологізованих в українській традиції, про що свідчить його поява у замовлювально-заклинальних текстах, а також участь в ініціальних обрядах українців. В українській народній казці натрапляємо на два абсолютно різних втілення коня (у чарівній — репрезентант міфологічної традиції, у казці про тварин — персонаж алегоричного характеру), жоден з яких не позбавлений національної специфіки. Для сюжетів українських чарівних казок характерний тип безіменного коня. Російський казковий епос навпаки намагається дати цьому персонажеві конкретне ім'я: Сивка-Бурка, вестий Каурка тощо [16, с. 196]. Безіменність коня в українській народній казці можна пояснити спорідненістю цього персонажа з образом коня в героїчному епосі та ліричній поезії українців. Така спорідненість проявляється навіть в його описі, для характеристики якого оповідачі нерідко послуговуються сталими епітетами: «Де не взявся кінь вороний та високий» [18, с. 153]; «Являється перед ним кінь карий як ворон, аж землю рве під собою» [15, с. 98]. Помітно вирізняється також кінь як персонаж казок про тварин. Поряд із фізичною витривалістю не менш важливим є і розум цього героя. Так, в українській казці про тварин кінь виконує роль хитруна, що спритно рятується від неминучого з'їдання вовком, ведмедем чи левом завдяки не надзвичайній фізичній силі, а винятково власній простакуватій хитрості. Загалом, трікстерський характер образу пояснюється насамперед тим, що у фольклорі українців кінь, як влучно зауважив М. Глушко, виступає явно не тягловою твариною і часто протиставляється позитивному началу — волів [3, с. 16]. Відзначимо також вплив демонологічної прози, в якій образ коня часто співвідноситься з потойбіччям через його зв'язок із чортом.

Цікавим з огляду на проблему національної своєрідності є й образ вола (бичка). Для українців віл тривалий час був основною тягловою силою. Тому

поява цієї тварини у казкових текстах цілком закономірна. В українських казках про тварин образ вола розроблений значно краще, ніж у російських та білоруських варіантах [13, с. 65]. Віл наділяється надзвичайною працьовитістю. Та навіть він, втомившись від важкої праці, намагається перехитрити чоловіка, прикидаючись хворим [19, с. 288]. Якщо у казках про тварин фігурує віл, який, ображаючись на господаря, тікає у пошуках кращої долі, то у сюжетах чарівних казок стикаємося із функціонально іншим типом — помічником героя, — що підтверджує архаїчність текстів українських народних казок. Образ вола нехарактерний для казкового епосу росіян та білорусів, що пояснюється меншою залученістю цієї тварини у господарській роботі. Функціональною заміною вола у російських казках виступає корова чи лялька як втілення душі померлої матері, тобто життєва сила матері передається залишеній у спадок тварині чи предметові [4, с. 59].

Волик виконує функції помічника героя у сюжеті про зрадливу сестру. Він рятує запрованих змієві дітей, здійснюючи те, чого не зміг зробити ні кінь, ні орел: «Ото той волик несе їх, і так несе, що хвилька, то милька, а як спотикнеться, то дві» [15, с. 119]. Поява вола як посередника-перевізника в українській народній казці цілком закономірна, адже саме ця тварина у народних уявленнях супроводжувала покійника у потойбічний світ [2, с. 422]. Недаремно герой української казки на той світ їде саме парою волів, а не конем [18, с. 402]. Водночас персонаж виконує роль «заложенної» тварини, домашнього оберега, коли наказує героєві задля охорони хати застромити роги у стріху [18, с. 154] чи закопати частину свого тіла на чотирьох кутах [15, с. 120]. Загалом погоджуємося із О. Крижко, що образи коня та вола символізують в українських казках силу та рішучість, які «дають змогу захистити себе та інших, а тому справляють позитивне враження від таких фізичних можливостей людини, порівнюваних з фізичними властивостями цих тварин» [12, с. 119].

Найпоширенішим героєм-шахраєм української народної казки про тварин та частини сюжетів чарівних казок виступає лисиця (лис). У виданні казок про тварин В. Гнатюка близько 40 сюжетів, в яких діють лисиця чи лис, не мають відповідників у слов'янському фольклорі. Лисиця в українській народній казці викликає симпатії завдяки контрасту її

хитрості та тупості, обмеженості обдурених нею хижаків (вовка, ведмедя, лева). Завдяки власній хитрості лисиця з легкістю рятується від голодного хворого лева [19, с. 27—30]. Їй навіть вдається позбутися небезпечного хижака, переконавши останнього стрибнути в колодязь, щоб перемогти власне відображення [19, с. 22] чи дістати шматок сиру (відображення місяця у воді) [19, с. 122—124]. У варіантах, де лисиця стикається із більш слабким суперником (кріт, тхір, півень), перемогу нерідко здобуває останній. Зокрема, на запевнення лисиці дотримання нею нового указу, за яким оголошується про дружні стосунки між усіма звірами, кмітливий півень відповідає, що незабаром сюди прийдуть собаки. Лисиця змушена втікати ні з чим [19, с. 453].

Національного потрактування набуває і чоловічий аналог образ лисиці в українській народній казці. Підкреслимо, що образ лиса найчастіше трапляється у народних казках із Західної України. Найкolorитніше персонаж розкривається у тих українських казках, які не мають відповідників у російських та білоруських варіантах [13, с. 216—232]. Образ лиса, крім української казкової традиції, поширений також у польській казці, але відсутній у казках інших слов'янських народів. Однак у польських народних казках жіночий та чоловічий аналог тварини суттєво не відрізняються. Лис частіше за свого аналога жіночого роду потрапляє у нещасливі пригоди, і, на відміну від лисиці, рідко виходить переможцем [19, с. 98]. Позитивна конотація та щасливе завершення сюжету для цього персонажа наявні у тих варіантах, де хитрість лиса протиставляється грубій силі лісових хижаків (вовка та ведмедя) чи людині [19, с. 114—125]. Виразно простежується і трікстерський характер цього зоообразу. В окремих варіантах мотивом поведінки лиса є не намагання отримати вигоду, а просто задля розваги [19, с. 94]. Вказаний персонаж частково акумулює у собі і тип казкового дурня. Через надмірну хитрість та намагання отримати здобич неприродним шляхом (краде квочку та намагається висидіти курчат) лис позбувається не лише останньої, а й власного хвоста [19, с. 77—78, 99, 101]. Вихваляючись винахідливістю перед кішкою чи зайцем, лис через необачність потрапляє в руки мисливцям чи собакам, а кішка і заєць, скориставшись перевіреною способом втечі, рятуються [15, с. 30—

32; 19, с. 242]. Отже, наявна загальна закономірність стосунків між тваринами: лисиця з легкістю обдурює сильніших хижаків, однак коли стикається із фізично слабшими чи намагається виконувати невластиві для неї дії (вирощування курей, наслідування тхора чи яструба), стає предметом глузування або взагалі позбавляється життя.

Яскравий виразник образу невдахи в казці про тварин — вовк. Оповідачі навіть співчують злотворцеві, використовуючи епітети «бідний»: «ото був собі такий бідний вовк, що трохи не здох з голоду» [8, с. 182] чи розмірковуючи щодо його кволости: «старі кості, слава, що ся купи тримають» [8, с. 191]. Етнокультурна специфіка проглядається у колоритних діалогах вовка з лисицею, де вказується на родинну близькість злотворців («Добрідень, кумоньку, які Ви днесь щасливі. — За чим я щасливий? — Та во сонейко вийшла та й на Вас загірло» [8, с. 201]).

Продуктивним в українській казці є образ kota, що суттєво відрізняється у казках про тварин та чарівних. Так, у сюжеті «Кіт — чоловік лисиці» (СУС 103А) Пан Коцький (Премудрий Соломон) виконує функції іронічного щасливця, який перемагає лише завдяки хитрості лисиці та випадковості [8, с. 156—162]. У чарівній казці за персонажем закріплена функція чудесного помічника, наділеного трікстерськими вміннями. Так, у сюжеті «Кіт в чоботях» (СУС 545В) кіт-помічник рятує свого господаря від голодної смерті та здобуває йому багатство [8, с. 367—380]. Варто підкреслити, що в низці варіантів образ kota замінюється лисицею як класичним трікстером українського казкового епосу [8, с. 380—382]. Кіт тлумачиться оповідачами як невід'ємна складова у будь-якому домі. Навіть сім'я злотворців тримає домашню тварину («Пустіть котика, буде нам хазяїнів виглядати» [18, с. 255]), що уможливило вивідання Сученком, що перекидається котиком, таємниці Зміїхи.

Не має аналогів у російській та білоруській традиціях низка сюжетів про стосунки сільської та міської мишей (рідше бліх чи собак), які репрезентують уявлення про відмінності між мешканцями села та міста: «Польова і міська миші» (СУС 112), «Миша лінива і роботяща» (СУС-112А), «Розмова двох мишей» (СУС-112В). Протиставлення здійснюється за критеріями «працьовитість — лінивість», «ще-

дрість — ошадливість» та відтворюють бачення селянами особливостей життя мешканців міста.

В українських народних казках натрапляємо також на чимало зообразів екзотичного походження: лев, тигр, верблюд, слон, мавпа. Поява таких персонажів нехарактерна для тваринного епосу інших слов'янських народів (окрім північних білорусів та поляків). Щоправда, казки з екзотичними тваринами в українській традиції представлені поодинокими варіантами. Найчастіше оповідачі вживають імена незвичних тварин, щоб надати казці оригінально характеру, часом не маючи уявлення про зовнішній вигляд самих тварин чи спосіб їх життя. Тому тигр та слон як казкові персонажі функціонально замінюють вовка та ведмедя у сюжеті про намагання звіра з'їсти свого рятівника [9, с. 291; 19, с. 32]. Тлумачення оповідачами слона як хижого звіра пояснюється величезними розмірами тварини, які можуть бути досягнені лише завдяки споживанню м'яса. За левом в українських казках закріплена функція найсильнішого хижака. Закономірно, що при виборі царя він і отримує цей титул. Казкарі наділяють лева фізичною силою і розумом, завдяки чому герой здатний як мудро розсудити звірів, так і відібрати їх здобич [19, с. 27—30]. Однак навіть цар звірів не здатний протистояти хитрості лисиці, а тому неодноразово від цього потерпає [19, с. 29]. Це ілюструє головний моральний кодекс української казки: герої, які демонструють свої потенції для безмежної влади, панування над слабшими, для підкорення собі менших істот, глузування над ними тощо, засуджується українським етносом. Тому цілком закономірно, що казкові тварини (лев, вовк, ведмідь), які стали уособленням цієї сили, набувають негативної оцінки.

В українських казках відтворилося і неоднозначне ставлення до окремих тварин. Це можливе завдяки тому, що сама назва тварини, за спостереженнями О. Крижко, може репрезентувати кілька ознак і реалізовувати полярні оцінки [12, с. 118]. Так, образ собаки отримує позитивну оцінку, маркуючи ситуацію вірності, відданості господареві (фразеологічний вислів «собака вірність»). Така семантична наповненість образу зберігається у більшості народних казках про тварин та частині сюжетів чарівних казок (тип «вдячні звірята»). Водночас в інших ситуаціях цей персонаж отримує негативну конотацію, семантизуючи поняття «злості» та «сварливості». Пока-

зовим є текст соціально-побутової казки із Наддніпрянщини, в якому дівчина, утворена з собаки, відзначається в'їдливістю і злістю у ставленні до оточуючих: «А которі їдяться меж собою, як собаки, то пішов рід од теї дівки-суки» [20, с. 121].

Таким чином, зообрази, хоча й репрезентують слов'янський тваринний ареал, мають певні риси національного характеру. До етнокультурної специфіки образів тварин відносно відсутність імен міфологічного характеру. Поряд із помічником-конем в українській казці поширений образ волика та бичка, що пояснюється використанням цих тварин у сільськогосподарських роботах та промислах українців. Наявність групи екзотичних зообразів (лев, тигр, слон), що замінюють «етнічних» хижаків (вовка, ведмедя), урізноманітнює персонажний арсенал казок про тварин, надаючи нового звучання традиційним сюжетам.

1. Галицькі народні казки [в Берліні пов. Бродського із уст народа списав О. Роздольський. Впоряд. і порівняння додав І. Франко] // Етнографічний збірник : у 40 т. — Львів, 1895. — Т. 1. — VIII + 188 с. : іл. ; 1899. — Т. 7—9. — 168 с.
2. Глушко М.С. Віл у різдвяно-новорічній обрядовості українців: реконструкція первісного образу та історичного змісту / М.С. Глушко // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Львів, 2000. — Вип. 35—36. — С. 399—425.
3. Глушко М.С. Генезис тваринного запрягу в Україні (культурно-історична проблема) : автореф. дис. на здобут. наук. ступ. д-ра іст. наук : спец. 07.00.05 «Етнологія» / М.С. Глушко. — Львів, 2004. — 32 с.
4. Грыськ Н.Е. К представлениям о человеке и животном (по севернорусским верованиям и сказке) / Н.Е. Грыськ, И.А. Разумова // Фольклористика Карелии. — Петрозаводск, 1991. — С. 46—60.
5. Гура А.В. Символика животных в славянской народной традиции / А.В. Гура. — М. : Индрик, 1997. — 912 с.
6. Давидюк В. Первісна міфологія українського фольклору / Віктор Давидюк. — Луцьк : Вежа, 1997. — 299 с.
7. Дунаєвська Л.Ф. Українська народна казка / Лідія Дунаєвська. — Київ : Вища школа, 1989. — 127 с.
8. Казки про тварин / упоряд. І.П. Березовський. — Київ : Наукова думка, 1979. — 576 с.
9. Казки та оповідання з Поділля: в записках 1850—1860 рр. / упоряд. М. Левченко. — Київ : Вид-во АН УРСР, 1928. — Вип. 1—2. — 598 с.
10. Карпенко С.Д. Міфологічні мотиви в українських народних казках про тварин / С.Д. Карпенко. — Біла церква, 2008. — 168 с.

11. Колмачевский Л. Животный эпос на Западе и у славян / Л. Колмачевский. — Казань : Имп. Казанский университет, 1882. — VIII, 317 с.
12. Крижко О.А. Образно-номінативна та оцінна характеристика фольклорних зоосемізмів української мови / О.А. Крижко // Вісник Запорізького національного університету: філологічні науки. — Запоріжжя : ЗНУ, 2008. — № 1. — С. 144—120.
13. Крук И.И. Восточнославянская сказка о животных: Образы. Композиция / И.И. Крук. — Минск : Наука и техника, 1989. — 158 с.
14. Левчук О. Інтерпретація образу-символу коня в дослідженні фольклористів / Оксана Левчук // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. — Львів, 2006. — Вип. 37. — С. 388—394.
15. Народныя южнорусскія сказки / издал И. Рудченко. — Київ : Въ типографии Е. Федорова, 1869. — Вып. I. — 219 с; 1870. — Вып. II. — 209 с.
16. Новиков Н.В. Образы восточнославянской волшебной сказки / Н.В. Новиков. — Ленинград, 1974. — 254 с.
17. Сумцов Н. Мышь в народной словесности / Н.Ф. Сумцов // Этнографическое обозрение. — Москва, 1891. — Кн. 8. — № 1. 27. — С. 49—93.
18. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел: материалы и исслед., собранные д. чл. П.П. Чубинским. — Санкт-Петербург, 1878. — Т. 2: Малорусскія сказки. — 688 с.
19. Українські народні байки (Звіриний епос). Т. I—II / зібрав Володимир Гнатюк // Етнографічний збірник. — Львів, 1916. — Т. 37—38. — LVI + 559 с.
20. Moszynska J. Bajki i zagadki ludu ukrajinskiego / Józefa Moszynska // Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej. — Kraków, 1885. — Т. 9. — S. 73—160.

Maryna Demedyuk

THE ETHNO-CULTURAL SPECIFICS OF ANIMAL IMAGES IN UKRAINIAN FOLK TALES

The article deals with ethno-cultural specifics of animal images in Ukrainian folk tale. It is researched that productive in folk tales about animals are not only the representatives of local fauna, but also exotic mammals. It is proved that national specifics is traced both at the level of household items and through the change of behavior reasons of animal images.

Keywords: folktales, animal image, wonderful helper, ethno-cultural specificity.

Марина Демедюк

ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ СПЕЦИФИКА ЖИВОТНЫХ ОБРАЗОВ В УКРАИНСКИХ НАРОДНЫХ СКАЗКАХ

Рассмотрена этнокультурная специфика животных образов в украинской народной сказке. Выяснено, что продуктивными образами в сказках о животных есть не только представители местной фауны, но и экзотические млекопитающие. Доказано, что национальное своеобразие проявляется как на уровне бытовых деталей, так и через изменение мотивации поступков зооперсонажей.

Ключевые слова: народная сказка, зообраз, чудесный помощник, этнокультурная специфика.